

Порівняльне літературознавство

Юрій Барабаш

УДК 821.112.2+821.162.1

КАРПАТСЬКИЙ ВУЗОЛ: ДО ПРОБЛЕМИ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ПОГРАНИЧЧЯ (Леопольд фон Захер-Мазох, Станіслав Вінценз)*

Феномен “карпатського вузла” – австро-польсько-українського літературного прикордоння репрезентований у статті творчістю Леопольда фон Захер-Мазоха та Станіслава Вінценза. Народженням, вихованням, долею, творчими інтересами пов’язані з Галичиною-Гуцульщиною, обидва письменники, австрійський і польський, присвятили значну частину створеного ними (Вінценз – найсуттєвіше з доробку) природі, людям, історії, культурі цього краю.

Ключові слова: людина пограниччя, Чеслав Мілош, діалог, мова, фольклор, етнографія, міт, епос, етнічний тип, ідентичність, толерантність.

Yuriy Barabash. The Carpathian junction: on ethnocultural borderlines (Leopold von Sacher-Masoch, Stanislaw Vincenz)

In the paper, the phenomenon of the so called “Carpathian junction”, that is, of Austrian-Polish-Ukrainian literary frontier, is analyzed on the basis of Leopold von Sacher-Masoch’s and Stanislaw Vincenz’s works. Deeply rooted in the culture of Galicia and Hutsul region through their place of birth, education, biography and the focal points of their writing, the Austrian and the Polish writer depicted the nature, the population, the history and the culture of this region in many of their texts, which, especially in case of Vincenz, make out the most important part of their literary heritage.

Key words: the man of frontier, Czeslaw Milosz, dialog, language, folklore, ethnography, myth, epos, ethnic type, identity, tolerance.

Станіслав Вінценз: “Я дитина карпатського краю...”

Вінценз і Захер-Мазох – земляки-“українці” за місцем народження та дитинства, заочні партнери в українській тематиці. Такий вихідний факт, початковий пункт типологічної подобизни. Однак тут-таки й “розвиліна”, початок розходжень, і то аж ніяк не формальних, але сутнісних, засадничих.

Зазначу кілька моментів, обмежившись із необхідності лише тими деталями біографій, які стосуються теми.

Вінценз народився у Слободі Рунгурській – виселку села Рунгури, поблизу від Коломиї, 1888 року, більш як на півстоліття пізніше, ніж Захер-Мазох, і лише за кілька років до його смерті (1836–1895). Тобто це письменники різних генерацій, і належали вони до різних етапів європейської історії, конкретно – історії того регіону, що його ми дещо розпливчато, за усталеною та загальноприйнятою традицією, називаємо Західною Україною.

Галичина доби Захер-Мазоха – це порівняно мирна “коронна земля” габсбурзької імперії, і рух опришків, і відгомони польських революційних подій уже втрачали гостроту й пасіонарність, Віднем була прийнята обмежена, та все ж доста ліберальна як на ті часи конституція, у галицькому краї було запроваджено елементи самоуправління.

Біографія, особиста і творча доля Вінценза пов’язані з Гуцульщиною-Покуттям, історичним та географічним районом, близьким до Галичини, проте відмінним від неї. За часів Вінценза й Гуцульщина-Покуття, і Галичина, і

* Закінчення. Початок див.: Слово і Час. – 2015. – №1.

назагал увесь карпатський край стали ареною політичних струсів та жорстоких воєнних конфліктів, і вони потужною хвилею прокотилися через життя Вінченза: Перша світова війна, крах Австро-Угорської імперії, польсько-більшевицька війна 1919–1920 рр., включення Галичини та Гуцульщини до складу Польщі, “золотий вересень” 1939-го – “визволення західноукраїнських братів” Красною Армією... Вже в жовтні Вінченза та його сина було заарештовано органами НКВД у гуцульському селі Бистрець, далі – в’язниця у Станіславі, допити, агітаційні та “виховавчі” бесіди зі слідчими, звільнення за сприяння советських письменників, котрі на той час були на Західній Україні (“налагодження культурних контактів”), та нелегальний перехід через прикордонний хребет Чорногору на Закарпаття, що тоді означало – в Угорщину¹.

І ще один важливий чинник – національний.

Існує “галицький текст”, автор якого – *австрієць* Захер-Мазох, син свого батька, значного імперського посадовця, вірнопідданий віденської монархії та її апологет як у світоглядному плані, так і в психологічному. Звідси – виразна інтонація “старшого брата” в розмові про Галичину та її людей, інтонація доброзичлива, часом не позбавлена захоплення, та все ж відсторонена, поблажливо-покровительська. Звідси й судження про австро-польські конфронтації в історичному, соціальному, ба й антропологічному аспектах, судження, що вповні збігаються з офіційними трактуваннями Відня.

І є образ Гуцульщини, створений *поляком*. При цьому, властиво “польського” акценту, вузько, поготові на шкоду комусь, витлумаченого й нарочито підкресленого, у змалюванні цього образу немає, натомість гуцульський компонент постає як самоцінний та самодостатній, не залежний від сторонніх впливів, і цим він об’єктивно, без декларацій, без прямої полеміки, протистоїть імперській свідомості.

Тут оприявнюється засаднича особливість “польськості” Вінченза, його ідентичності, для якої є чужими національні зарозумілість і пиha, ксенофобство, прагнення до звеличення “свого” за рахунок “іншого”. Важлива складова цієї ідентичності – чинник “генетичного пограниччя”: польське коріння, до того ж із характерною ментальною схильністю до патріархальної шляхетської традиції, поєднувалося з французьким компонентом. Батькові предки наприкінці XVIII ст., рятуючись від революції, емігрували до Польщі, де поріднилися зі старовинним родом польного гетьмана Яблоновського, потім зі значними дідами Пшибиловськими; додамо румунський “цід”: бабуся Отилія Васильківна належала до “зрумуненого” давнього галицько-волинського боярського роду². А територією та духовною просторонню цього перехрестя-пограниччя була Гуцульщина-Покуття, батьківська Слобода Рунгурська, маєток діда Станіслава Пшибиловського, Криворівня над Черемошем. Тут, у польсько-українському етнічному та культурному середовищі³, проминули

¹ Про перипетії цієї історії Вінченз пізніше розповів у книзі “Діалоги з Советами”, оприлюдненій 1966 року в Лондоні. Див. про це: [5; 10] (щоправда, стаття В. Погребенника подана в достоту монструозному комп’ютерному перекладі з української). Докладне висвітлення цього епізоду знайдемо в найповнішій на сьогодні, фундаментальній та документально насиченій біографії Вінченза, написаній польською дослідницею Мирославою Олдаковською-Куфель [7].

² Була у Вінчезовому генезисі також італійська, щоправда, хронологічно віддалена, складова: графський рід Венсенів мав великі володіння у Венеційській республіці, згадується в історичних джерелах під 1022 р.

³ Після того, як Іван Франко наприкінці XIX ст. обрав Криворівню за місце свого відпочинку, це старовинне, але до того не дуже знане гуцульське село перетворилося на “карпатські Афіни”, “літню столицю” української культури. У Криворівні в різні роки бували Леся Українка, Ольга Кобилянська, В. Стефаник, О.Ю. Федькович, М. Драгоманов, М. Коцюбинський, М. Грушевський, Г. Хоткевич та ін. Гості Криворівні, з правилами, запрошувалися в родини представників місцевої греко-католицької священницької династії Бурачинських-Волянських, із ними був у дружніх стосунках Станіслав Пшибиловський, який часто відвідував культурні зібрання разом зі своїм онуком, Станіславом-молодшим, тут майбутній письменник зазнайомився з Іваном Франком; про це він через багато років розповів у своїх спогадах. 1936 року, до двадцятих роковин від дня смерті Великого Каменяря, Вінченз установив у Слободі Рунгурській пам’ятник І. Франкові (див.: [1]).

дитинство та юність Станіслава-молодшого (Сюни – Стасюна – Стеха), тут він відвідував – утім недовго – Стрийську гімназію, потім Коломийську, що її він і закінчив. Тобто маємо повне право сказати, що саме на Гуцульщині-Покутті сформувалося відчуття себе “дитиною гуцульського краю”, яке збереглося на все життя, сприйняття цього краю як своєї батьківщини; такими визнаннями рясніє особисте листування.

Підкрипімо цю думку свідченням Чеслава Мілоша. У двох есеях, “До Томаша Венцлови” та “Ла Комб”, Мілош розповідає про свої відвідини Вінценза у французькому альпійському містечку Ла Комб. У розмовах із земляком, старшим другом і побратимом на еміґрації Мілошеві відкрилася глибинна, сутнісна відмінність між відданістю Батьківщині та громадянством, тобто приналежністю державі. “Держава механічна, – пише Мілош, розкриваючи суть цієї відмінності. – Батьківщина – це Валлія, Бретань, Прованс, Каталонія, Країна басків, Трансільванія, Гуцульщина”. Вінценз мріяв про “Європу батьківщин”, маючи на увазі такі невеликі територіальні утворення, як його улюблена Гуцульщина...”. Мілош визнає, що це допомагало йому “віднайти значення слова “батьківщина”: подібно як Вінценз “був усе своє життя вкорінений у своїх Карпатах, так і я, принаймні моя уява, зостався відданим Литві” (нагадаю, що Мілошеві йдеться про його рідне Вільно, центр польсько-литовського пограниччя, “місто змішаних зон” [6, 70, 30, 33]).

Розмови в Ла Комб проходили на початку 50-х. До того, в чому Вінценз допоміг розібратися Мілошеві, сам він прийшов не зразу. Свою “карпатську вкоріненість” він *відчуває* завжди, з дитячих літ, але *усвідомив* її, в кожному разі повною мірою і як стимул до літературної творчості, як її фундамент і живильний ґрунт, уже в зрілу пору.

Юність і молоді роки були заповнені навчанням та наукою: Львівський університет (один семестр), потім Віденський, що його він успішно закінчив; широкий спектр інтересів – біологія, право, слов’янська філологія, санскрит, психіатрія, філософія, дисертація з філософії релігії Геґеля. Зацікавленість російською літературою та філософією (осібно Достоєвським та Шестовим), Фройдом (недовго), Ніцше, Ганді. Перша світова війна, кілька років військової служби – спочатку в австрійській армії, потім, уже в незалежній Польщі, добровольцем в армії польській. У повоєнній Польщі – “різне”: участь (як автора і як редактора) у громадсько-політичному та культурологічному журналі “Drogі”, навколо якого гуртувалися ті польські інтелектуали, котрі симпатизували Пілсудському; короткочасне перебування на державній службі, на посаді очільника відділу зі справ національних меншин міністерства внутрішніх справ; активне спілкування із широким колом польських та іноземних учених, літераторів, філософів, політиків; відвідування політичних і літературних салонів Варшави та Львова; участь у нафтовому бізнесі батька, одного з піонерів нафтодобування в Рунгурському регіоні.

Літературна діяльність Вінценза починалася на доста віддалених від гуцульської теми рубежах – із перекладів Достоєвського (“Сон смішної людини”) та Волта Вітмена. Однак поступово творчою уявою чимдалі сильніше заволодівали гуцульські спогади та враження, у періодиці з’являються Вінцензові нотатки та есеї про Гуцульщину.

Що стимулювало цей процес? Біографи та дослідники називають різні чинники. Часто під цим оглядом звертають увагу, приміром, на альпійські ландшафти, які народжували асоціації з картинами рідної Верховини; там відбулося знайомство зі швейцарським філософом Р.М. Гольцапфелем, учнем і послідовником Р. Авенаріуса, автором концепції так званого “панідеалізму”, котрий був у захопленні від розповідей Вінценза про Гуцульщину й умовляв його надати їм закінченої літературної форми, перенести на папір.

Із приводу цієї версії скажу: це й так, і не так.

Я не виключаю можливості певного інспіраційного впливу. Так, Альпи, поза сумнівом, мали нагадати Вінцензові про Карпати. Так, Вінценз виявляв інтерес до Гольцапфеля та його філософських поглядів, написав про нього кілька статей, тож похвали та поради швейцарця, певно, не були йому байдужі. Та все ж перебільшувати креативну роль подібного окремого епізоду я не бачу підстав.

Якщо говорити про обставини та причини, які визначили поворот Вінцензалітератора від локальних спроб у гуцульській темі до масштабної епічної форми, до зображення Гуцульщини в широкому форматі, у засадничо новому часовому, цивілізаційному та людському вимірі, то слід передовсім здати собі справу в тому, що цей поворот відбувся спершу в психології письменника, в його духовній біографії і вже потім – у літературних заняттях. На кінець 20-х років Вінценз уступив у смугу кризи, причім кризи широкоохопної: неприйняття “травневого перевороту” Пілсудського й політики “санації”, переслідувань незгодних; вихід із редакції та міністерства; гостре невдоволення собою, моральна втома, розчарування у столичному інтелектуальному середовищі – усе це сплелося в один вузол із життєвими та матеріальним негараздами, труднощами в бізнесі, судовими позовами й тяжбами... Особиста криза загострила – так, із правила, і буває – відчуття кризи глобальної, безвиході, у якій, на думку Вінценза, подібно як багатьох європейських інтелектуалів, опинилася людська цивілізація. Конче необхідний був розрив із сучасним Вавилоном, духовний Екзод. І тоді знеможені жагою істини душа та свідомість звертаються до країни дитинства, щоб заново відкрити, осмислити й відтворити сховані в його надрах скарби.

На початку 30-х років Вінценз – він мав тоді вже понад сорок – усамітнюється в гуцульському селі Бистрець і 1931-го починає працювати над першим томом майбутньої тетралогії “На високій полонині”. Книга побачила світ 1936 року з підзаголовком “Правда старовіку”, пізніше (зокрема в перекладі на українську) виходила під спільною для всієї тетралогії назвою – “На високій полонині”¹. Подальші томи були оприлюднені вже після Другої світової війни, причім третій і четвертий після смерті автора, це: “Звада” (1970), “Листи з неба” (1971), “Барвінковий вінок” (1982), на українську вони поки що не перекладені. У цій статті розглядається том перший (з окремими відступами до інших)².

У впроводі до публікації українського перекладу “Полонини” в журналі “Жовтень” (див.: [2]) Вінценз писав, що в цьому творі, “праці цілого свого життя”, він прагнув відтворити “багатющу гуцульську традицію” як “геніальний міт”. І далі: “Гуцульський епос – це один із небагатьох уже в Європі мітичних переказів, і я, виявляючи свої почуття до українського народу, не можу зробити нічого кращого, як офірувати йому свою книжку. Аби він повернув собі те, що є його власністю і що має тепер далеко не кожен із європейських народів”.

¹ Останнє за часом видання: [3].

² Увагу критики привернув свого часу вже перший том тетралогії, але сталий інтерес до неї означився після публікації наступних томів і після смерті Вінценза. Найбільш активною від початку була, природно, польська критика (Я. Пещахович, С. Козак, А.-С. Ковальчик, Я. Бистронь, З. Кубяк, Я. Хороши, М. Олдаковська-Куфель та ін.). Щодо української критики, то у 30-ті роки на перший том тетралогії відгукнулися М. Рудницький, Оксана Дучмінська, художниця Олена Кульчицька, початок совєтської української “вінцензіани” було покладено переднім словом П. Козлянюка до публікації (у скороченому вигляді) першого тому тетралогії журналом “Радянський Львів” (1946) у його ж перекладі (наступним був переклад Б. Сенежака). Дослідження творчості Вінценза в українській критиці пов’язане з іменами В. Полека, В. Погребенника, Р. Єндика, Р. Крохмалюка, І. Прокопіва, І. Гречка, Т. Комаринця, А. Павлишина, С. Пушика, С. Хороба, М. Васильчука, Р. Чопика, Ярини Ясної та ін. У Будапешті, Вроцлаві, Любліні, у Львові, на Івано-Франківщині пройшли міжнародні наукові конференції, присвячені Вінцензові. Видано збірник досліджень та матеріалів “Вінцензіана” (Коломия, 2008). Функціонує Міжнародний фонд “Pro Vincenz”.

Звернімо тут увагу на кілька дефініцій, які є ключовими для розкриття задуму тетралогії та його реалізації в тексті. Це: а) “гуцульський міт”, б) “гуцульська традиція”, с) “гуцульський епос” і d) узагальнення – стоп означених трьох компонентів як унікальний для європейського духовно-культурного контексту феномен і, парадоксальним чином, одночасно як свідчення його органічної інтегрованості в цей контекст. Діалектика локального та загального, особного та спільного – і пограниччя як сполучна ланка.

Я спробую розгорнути й доповнити цей письменницький автокоментар, застановившись на деяких вузлових структурно-семантичних моментах складного, багаторівневого тексту, аналіз яких, сподіваюся, дозволить якщо не скласти повне уявлення про твір, то в кожному разі вирізнити й акцентувати основні визначальні характеристики.

Літературне тло. Витоки

Вінценз не був ні першовідкривачем, ні єдиним “розробником” української, зокрема гуцульської, теми в польській літературі. У ній уже склалася чітко окреслена та достоту репрезентативна течія, до якої входили романтики “української школи” (А. Мальчевський, Ю.Б. Залеський, С. Гошинський, М. Чайковський, М. Грабовський, Т. Падура), Ю. Словацький (драми “Срібний сон Саломеї”, “Мазепа”, “Ксьондз Марек”, поема “Беньовський”), З. Красінський (“Агай-Хан”), Ю. Коженювський (“Карпатські горці”), Є. Бродський (“Опришки в Карпатах”), К.В. Вуйцицький (“Добощ”). Активно працювали над “сюжетом України” польські письменники кінця ХІХ ст. (Г. Сенкевич, В. Турчинський) і першої половини ХХ-го (Я. Парандовський, С. Василевський, Є. Стемповський, З. Новаковський та ін.). У 30-ті роки минулого століття, практично паралельно з першою частиною тетралогії Вінценза, виходили присвячені Гуцульщині твори інших польських авторів – Ю. Вітліна, А. Оссендовського, Є. Єнджеєвича, Ю. Лободовського¹.

Поза сумнівом, ця літературна течія – як у літературно-історичному аспекті, так і в сучасному Вінцензові, – була йому добре відома, з деякими її представниками прозаїк був знайомий і навіть приятелював, однак жодних згадок і посилань щодо цього не залишив. Можна припустити (щоправда, лише припустити), що письменник мав свій, відмінний від загальноприйнятого, погляд на проблему, що він усвідомлював, або принаймні відчував, свою особність у рамках традиції. Зрозуміло, Вінценз залишався в цих рамках, передовсім у річищі визначальної тенденції зацікавленого, доброзичливого ставлення до України, яке значною мірою живилося в нього, як і в колеґ, біографічним чинником (польські письменники – “україністи” в більшості були уродженцями західних регіонів України, виховувались і навчались в українському оточенні). Є, проте, суттєвий, концептуальний момент, який вирізняє Вінценза із загальної шереди, виводить його твори на новий рівень художнього осягнення теми. Для Вінценза Україна не є об’єктом спогадів, утім, точніше буде сказати – не є *тільки* таким об’єктом; адже куди подінешся від свого минулого, до того ж спогади та рефлексії містять у собі великий креативний потенціал; так, зворушлива пейзажна лірика Ю. Словацького, присвячена землі дитинства – Волині, – це не менш значуща частина його українського дискурсу, ніж історичні полотна.

У Вінценза концепт України-Гуцульщини також не позбавлений особистісного, виразно ностальґійного та романтичного, забарвлення, ці відтінки посідають своє – і важливе – місце в загальному спектрі художніх засобів, але при цьому концепт закорінений, з одного боку, у фольклорно-етнографічному ґрунті, в народній мітопоетичній свідомості, з другого – в сучасності, в живому спілкуванні з людьми.

¹Я не заторкую наразі питання про концептуальні підходи та художній рівень цих творів, ідеться про загальне тематичне тло.

Останню тезу підкріплю посиланням на розлоге (за що перепошую), але примітне свідчення самого Вінченза.

У післямові до останньої частини тетралогії він пише: “Коли йдеться про джерела цієї книжки, то слід згадати насамперед оповідання мого діда і бабусі, няні Палагни, гайових Гната і Ликина, візника Ілька, оповідання незабутнього, прекрасного оповідача Петра Кулика або Марка Білоголового – сусіду з-під Чорногори, а також тих людей, що дожили до цього часу (мається на увазі час написання трилогії. – Ю. Б.): прекрасного, гордого 92-річного Матійка з роду Зеленчуків-Іванкових; напівсліпого, але сповненого гумору 90-річного Федя Шекерика з Перехресного; сповненого приязні і доброти 82-річного гірського мудреця Юрка Фенчука-Грбчука; бідну, але з почуттям людської гідності й чемності 84-літню комірницю Марійку Чорниш та багатьох інших по пляях, полонинах, гуцульських хатах і колибах. Ось такі мої джерела...” (цит. за: [13, 17]).

Т. Комаринець, один з уважних дослідників біографії та творчості Вінченза, доповнює цей перелік ім'ям учителя школи в Криворівні Луки Гарматія, вважаючи його роль в “українізації” польського панича найбільш значущою [13, 27-28]. Вінченз, як бачимо зі щойно наведених висловлювань, імені Гарматія не згадує; про причини цього судити важко, в кожному разі думку біографа слід радше вважати поки що лише гіпотезою, однак вона цікава з іншого погляду. Лука Гарматій – український етнограф та фольклорист, визнаний знавець Гуцульщини, чії праці поцінювали такі авторитети, як В. Шухевич, відомий своїм фундаментальним п'ятитомовим дослідженням “Гуцульщина”, В. Гнатюк, Ф. Вовк. Гарматій підтримував творчі та дружні стосунки з І. Франком, Лесею Українкою, М. Грушевським, М. Коцюбинським (разом із П. Шекериком¹ допомагав авторові повісті “Тіні забутих предків” у доборі матеріалу), Г. Хоткевичем. Усі вони були гостями Криворівні, брали участь у неформальних культурних зібраннях у домі священика Бурачинського, які відвідував разом зі своїм дідом майбутній письменник².

Таким чином, згадка про Луку Гарматія виводить нас на проблему зв'язку “гуцульського міту” Вінченза із близьким за тематикою шаром української літератури. Зв'язок цей, треба одразу зазначити, не контактний, а типологічний, якщо не брати до уваги дитячі “контакти” у Криворівні. Не випадково В. Погребенник, розглядаючи проблему “Франко – Вінченз”, бере в багатозначні лапки словосполучення “гуцульські зустрічі”, підкреслюючи тим самим його метафоричний сенс; дослідника цікавить зіставлення підходів і художніх рішень двох авторів у розробці гуцульської теми. Під таким самим типологічним кутом розглядаються у статті творчі “перегуки”, зокрема у формах і методах освоєння фольклорного компонента, меж тетралогією Вінченза та творами українських письменників, його попередників – М. Шашкевича, І. Вагилевича, С. Устияновича, О.Ю. Федьковича та сучасників – Ольги Кобилянської, В. Стефаніка, Марка Черемшини, О. Маковея, особливо уважно – Г. Хоткевича³ та М. Коцюбинського (див.: [11]). (Обидва переліки я доповнив би двома іменами: перший – С. Воробкевича, другий – М. Павлика).

¹ Петро Шекерик-Доників (1889 –?) – гуцульський громадсько-політичний і військовий діяч, письменник, етнограф. Вінченз високо поцінував його роман “Дідо Іванчік”. Репресований 1939 (1940–?) року, засланий на Сибір, місце та обставини смерті не відомі.

² Див. вище примітку 3.

³ Життя та діяльність Гната Хоткевича, старшого сучасника Вінченза (1878), українського письменника, етнографа, мистецтвознавця, бандуриста, культурного та громадського діяча, пов'язані переважно зі Слобожанщиною, з Харковом, але замолоду (1906) він, у зв'язку з політичними переслідуваннями, поїхав до Галичини, жив у Львові, потім у Криворівні (де, імовірно, бачив у домі Бурачинського юного Вінченза), протягом кількох років об'їздив усю Галичину, Гуцульщину, Буковину, наслідком чого були “Гуцульські оповідання”, повість “Кам'яна душа”, п'єси для заснованої письменником гуцульської музично-драматичної трупи та інші твори. Репресований і розстріляний 1938 року.

У всіх названих випадках щодо української літератури йдеться не про *витоки* гуцульської теми у Вінченза, а про *контекст*¹, у якому ця тема формувалася, що акцентує момент українсько-польського пограниччя як літературно-історичного феномену і як визначального чинника творчої біографії письменника.

Один із “маркерів” цього пограниччя – мова тетралогії. Твір написано польською, але в мовній палітрі суттєва сенсо- та структуротвірна функція належить українській складовій, діалектному гуцульському елементу.

Мова. Фольклор. Етнографія

Урок мовного пограниччя дала колись Вінчензові його няня – Палагна Сліпенчук-Рибенчук. “Ще будеш мати час говорити панськими язиками, а тепер говори по-людськи. Та й пам’ятай, донику, аби-сь ніколи людського язика не забував”. “Людський язик” – то означало гуцульська мова, або, як ми скажемо, гуцульський діалект української мови. І пізніше, виряджаючи хлопця до гімназії, няня Палагна знову напучувала його: “Учися, синочку, ой, учися. По-Божому учися і по-людському. І хай би і по-панському. А по-католицьки і по-турецьки, чому ж би ні? І по-лютерському також. Учися по-польськи добре і по-тальянськи, як треба, по-хранцузьки, як вистачить голови. Учись щиро по-руськи, а по-рахманськи² найліпше, і по-гуцульськи, і по-бойківськи”.

Обидва уроки було засвоєно. У Віденському університеті Вінценз старанно вивчає мови, як європейські, так і “рахманську” – санскрит; усього в зрілі літа він вільно читав чотирнадцятьма, поміж іншими й російською, опануванню якої ще замолоду ймовірно сприяли контакти зі студентами з Росії та, особіно, знайомство, потім шлюб (ранній, та не останній) з університетською однокашницею Леною Левентон, уродженкою Одеси. Але застереження няні Палагни не забув, “по-гуцульському” думати й говорити не розучився, і це залишилося на все життя, утвердилося в родині³. А для самого письменника, як він свідчить у листі до свого українського кореспондента професора В. Полека, “гуцульський язик, точніше – український”, став отим “людським язиком”, інструментом і складовою творчого процесу. “Поки писав якусь її (тетралогії “На високій полонині”. – Ю. Б.) сторінку, спочатку обдумував її у “людській мові”. І далі: “...Мій твір був задуманий і відчутий по-українськи <...> по-гуцульськи, а вже пізніше написаний після важких зусиль відшукування того оригінального виразу і відтворення [його] по-польськи, тобто він належить <...> і Польщі і Україні разом. Того ніхто не може розірвати...” (цит. за: [13, 12-13])⁴.

¹ До цього контексту деякі дослідники долучають також твори австрійських авторів – повість К.Е. Францоza “Боротьба за право” та монографію історика Р.Ф. Кайндля “Гуцули”, роман І. Ольбрахта “Микола Шугай, розбійник”, книжку шотландської письменниці М.М. Доуї “Дівчина в Карпатах”, нариси швейцарського видавця та журналіста Г. Цбіндена й навіть – не без певної натяжки – науково-фантастичний роман Жуля Верна “Замок у Карпатах”.

² Відгомін поширених поміж гуцулами переказів про мітичний “рахманський” народ, у яких християнські вірування химерним чином перепліталися з дохристиянськими легендами та профанними уявленнями про індійських брахманів. На Україні, передовсім у західних її регіонах, відзначали Рахманський Великдень (церковна назва свята – Преполовіння П’ятидесятниці). У масовій свідомості поняття “брахманський” асоціювалося зі східними “райськими” землями, у побуті вживалося у значенні “праведний”, “блаженний”, “добрий”, “мудрий”. Часто зустрічається у Вінченза.

³ Друга дружина, Ірена, корінна варшав’янка, не тільки опанувала гуцульську говірку (за родинним переказом, існувала жартівлива загроза розлучення в разі непокори), а й, за її визнанням, “милувалася нею і із задоволенням розмовляла”. Син Андрій, вихованець Сорбонни, захистив докторську дисертацію, потім видав у Мюнхені книжку про гуцульську антропоніміку і своїм дітям перед сном переказував – подібно як колись батько йому – історії про Довбуша.

⁴ У тому ж виданні вміщена стаття М. Лесюка “Станіслав Вінценз як знавець гуцульського діалекту”, автор наводить численні приклади українізмів і “гуцулізмів” у мові тетралогії, аналізуючи їхні семантичні та стилістичні функції, докладено також чималий за обсягом словник цієї лексики та фразеології в польському (авторському) варіанті й в українській транслітерації.

Чи можна вважати Вінцензову мову бінарною, амбівалентною, “польсько-українською”? Гадаю, що ні. “На високій полонині” – феномен далеко складніший, це факт мовного *пограниччя*: польська мова, “зустрічаючись” із українським елементом, виявляє в собі нові сенсові та стилістичні конотації. Це жодною мірою не бінарність, оскільки польська мова не роздвоюється, вона залишається самою собою. І не амбівалентність, бо поміж польською та українською складовими в мові тетралогії немає конфронтації, поготів конфлікту. Це взаємодія, збагачення, розширення горизонту.

Вінцензові “людська мова” – гуцульська говірка допомогла не тільки відкрити світ Гуцульщини, а й органічно ввійти в цей світ. Із дитинства майбутній письменник перебуває в атмосфері легенд і переказів – про опришків, мольфарів, рахманів, фей та відьом, навколо лунають вівчарські пісні, коломийки, “співаночки”, співають трембіти й флюяри. Няня Палагна незрідка бере його із собою до храму¹, на службу Божу, до своїх родичів і знайомих на свята – Різдва, Трійці, Юрія Зміборця, Івана Купала, Маковія. Перед очима чутливого, сприйнятливого хлопчика розгортається багатокольорова мозаїка гуцульських обрядів, звичаїв, побуту, одягу. Все це стає близьким, своїм, частиною життя, усе накопичується в душі й пам’яті, щоб через багато років вихлюпнутися на сторінки творів.

Примітно, що відкриває “Полонину” овіяний поезією опис трембіти, яка спершу постає як атрибут повсякденного гуцульського *побуту* на полонині Козій під Чорногорою, а потім виростає в багатозначний символ гуцульського *буття*. “З грому, з лісу, з шуму вод, з урочої ночі почата, вона розриває перешкоди. З неї вихлюпуються світанки, радісні і сумні урочистості, з неї виливаються пори року, роки і віки”. Трембіта провіщує “розлучіння” вівчарів із полониною, завершується попас вівці, люди повертаються з отарами донизу, ґазди й ґаздині розраховуються зі старшим вівчарем і навантажують на свої вози дерев’яні бербениці з бринзою та маслом. На той самий день припадає і врочистий початок широких запросин “всього народу полонинського” на весілля старшої дочки шанованого дідича із Криворівні, а весілля ж це свято навіть іще більше, ніж розлучіння, воно-бо буває лише один раз і завжди інакше, від весілля “ведеться лік часу”...

Обидві ці події є знаковими в житті гуцульської спільноти, з кожним пов’язана своя система послідовних ритуальних слів і дій, предками встановлених звичаїв, традиційних обрядів. Письменник занурює нас у цю фольклорно-етнографічну стихію, не випускаючи деталей та подробиць, – якщо йдеться про весільні музики, то уточнюється, що гуцульські приїдуть із Жаб’я, циганські з Буковини та сусідніх Мадярів, а музика “жидівська для панів аж із Коломиї”²; якщо згадується обряд погашення ватри, то обов’язково буде розповідь про те, що таке є гуцульська ватра, яка її роль у житті горян. І що значить для гуцула його кінь, і що являє собою гуцульська ґражда, і як на Святий вечір вівчар чинить обряд “пригощення” домашньої худобини, потім викликає на вечерю й таємну бесіду душі померлих, своїх і чужих, потім відчиняє навстіж ворота і двері хати, запрошуючи гостей, і як приходять колядники та починається колядування...

¹ Імовірно, то була церква Різдва Пресвятої Богородиці в Криворівні, один із найстаріших (заснований на початку XVIII ст.) дерев’яних храмів Гуцульщини. Звернімо увагу: храм греко-католицький, а Сюна виховується в католицькій родині; так закладаються підвалини конфесійної – і не тільки – толерантності, що залишилася на все життя.

² Не лякаймося “ненормативних” означень. У польській мові “żyd”, також у старій (і не тільки старій) українській розмовній, та певною мірою і в літературній, практиці “жид” – це нормальна форма, адекватна первинному етноніму (лат. *judaicus*, івр. *יְהוּדִי* – “юдей”), позбавлена тих нашарувань, які закріпилися в російському мовному вжитку.

Подібні приклади можна множити й множити, цей шар становить левову частку текстового корпусу. Та головне, звичайно, не в кількісному критерії, не в життєвій прагматичі. Проблема виходить на вищий, мітичний рівень.

“Міт Гуцульщини”

Сучасник і знайомий Вінченза, так само уродженець Коломийщини, згадує [4, 72], як він одного разу висловив письменникові сумнів у точності, ба правдоподібності епізоду, де гуцул керує сплавною дарабою зі семи талб, – мовляв, таких талб не було, бо одному керманичеві з нею на гірській річці не впоратися. Вінченз вислухав, але нічого не змінив. Для нього важливим було щось, що виходило за рамці правдоподібності у віртуальну просторинь, де домінують не інформація та точний опис, домінує правда міту. Питання засадниче для розуміння мітологізму Вінчензової гуцульської тетралогії.

Ключовими є два поняття. По-перше, *mit*, “міт Гуцульщини”, який кореспондує, дарма що на рівні індивідуальної свідомості, з давньогрецьким Мітом (μῦθος), за Алексеем Лосєвим (“Діалектика міту”) – “категорією свідомості й буття взагалі”. По-друге, *код*, когерентний міту як семіологічній системі, “метамові” (Р. Барт, “Міт сьогодні”), яка у Вінченза вбирає в себе етнографічні архетипи та згустки особистого досвіду письменника, досвіду життєвого та інтелектуального. Кожне з двох понять (“міт”, “код”) є відносно автономним, обидва означають різні часові та епістемологічні аспекти, водночас вони внутрішньо поміж собою пов’язані, позаяк семіологічна концепція Барта закорінена в уявленнях давньогрецьких авторів, отже, опосередковано сходиться до давньогрецького міту.

Останнє стосується міту Вінчензового. Його “міт Гуцульщини” будується на засадах, які корелюють із грецьким мітом. Ми впізнаємо ці засади на прикладі низки складових “міту Гуцульщини”, таких, як розповіді про виникнення та історію краю, про легендарних “велетнів-воїнів”, котрі з’явилися з вод і з лона землі й поклали початок Часів, про героїв “старовіку”. Загальнолюдські за своєю структурою і за суттю уявлення, що виростають із давніх шарів мітологічного мислення, надають цьому міту універсального характеру.

Подібні характерологічні особливості Вінчензового міту природним чином пов’язуються в нашій свідомості з тим, що письменник зі студентських років і протягом усього життя мав ексклюзивний інтерес до давньогрецьких авторів, осібно – до Гомера та Платона (до цього ряду приєднувався Данте, ймовірно, як ренесансний нащадок античної класики; кажуть, що “Іліада” та “Одіссея” до кінця днів були неодмінною лектурою Вінченза). На цю обставину звертають увагу деякі коментатори, підкреслюючи її вплив на формування світосприйняття письменника, зокрема на задум тетралогії. Це, як на мене, загалом слушно. Інша річ, у чому вбачати цей вплив і як його тлумачити. Висловлювали думку, що знайомство Вінченза з Гомеровим епосом та захоплення ним стали *безпосереднім* імпульсом до створення епосу гуцульського. Із цим не можу погодитися. Гадаю, що *post hoc non est propter hoc*, і це, між іншим, іще з античних часів відомо.

Якщо й існує якийсь зв’язок між лектурою письменника й подальшим, а чи синхронним, творчим актом (він, певно, таки існує, от тільки простолінійного та надто жорсткого формулювання проблеми краще уникнути), то цей зв’язок у кожному разі не є прямим, причиново-наслідковим. Можна говорити радше про рівень асоціативний, про певну схожість (більшу чи меншу – інше питання) психоемоційних особливостей світовідчуття обох авторів. Зрештою, Гомера знали та напевно цінували, захоплювалися ним також інші письменники, що писали на гуцульську тему, проте саме Вінченз побачив у Гуцульщині риси й ознаки, які підказали йому асоціації та аналогії з доісторичними “пастушими”

цивілізаціями, з епохою, відтвореною в Гомеровому епосі¹. Гуцульщина Вінченза не топологічний простір, це мітологічна просторінь, окремий “гуцульський світ”, трансцендентальний *часопростір*. У ньому (це стосується передовсім першої частини тетралогії) час особний, “гірський”, який не може узгоджуватися із “чужим”, іншим часом, він цілісний, недискретний, у його стихії факти й події існують одномоментно, “не відсуваються в минулі часи”; з другого боку, для гуцула сто років “зовсім не багато, а двісті – також нічого особливого”, “турецькі часи і навіть час війни зі Сироїдами², з татарською неволею” здавалися гуцулові недавніми. Тому в його свідомості, а отже й в оповіді Вінченза, немає чіткого розмежування між “було” та “є”, “довго” та “скоро”, “зараз” і “потім”. Тому так неквапливо тече життя гуцулів, такий уповільнений темп їхнього спілкування одне з одним – обмін традиційними взаємними привітаннями, ритуальне розкурювання фایок, г’речні розпитування про здоров’я, родину, господарство, докладний переказ “байок”, чуток, пліток, новин сільського та світового масштабу...

В останньому прикладі наочно виявляється як глибинний зв’язок, так і генетична та функціональна відмінність поміж давнім мітичним праобразом і бартовським “мітом сьогодні” – семіотичною системою, комунікативною “надбудовою”, що виступає носієм нових мітичних повідомлень і прихованих у цих повідомленнях сенсів. У Вінчензовому гуцульському міті це розгалужена й різнорівнева множинність фольклорних та етнографічних одиниць – від дитячої “гри в Діда” до магічних засобів захисту від ворожих людині сил, від неписаних правил “домарства” та вибору вбрання на різні випадки життя до обрядів і ритуальних дій, які супроводжують церковні й поганські свята, хрестини, весілля, похорони, будівництво хати та облаштування вівчарської колиби.

Ця множинність – не компендіум, не скрупульозне наукове зібрання. Автор наведеного вище спогаду про “помилку” Вінченза в описі дараби³ слушно зауважив, що фахівець-етнограф, який спробує досліджувати Гуцульщину “за Вінчензом”, піде хибним шляхом. Для науковця дараба – профанний етнографічний об’єкт, знаряддя для трудової діяльності, для мистця вона є сакральним фактом, буттєвою міфологією, що промовляє про місце й роль гуцула в карпатському природному та цивілізаційному ареалі, ширше – взагалі в гірському континуумі, ще ширше – в універсумі.

Те саме й з іншими етнографічними та фольклорними фактами у Вінченза: зберігаючи в абсолютній більшості випадків реальну вірогідність (епізод із дарабою по-своєму повчальний, та все ж лише епізод), вони постають не як автономні *елементи*-“екзотизми”, а як *компоненти* цілісної картини, уписаної (і цим структурованої) у чіткі координати архетипної тріади “дерево–вода–вогонь”. Маємо тут, сказати б, карпатський варіант глобальної мітологемі “вертикаль–горизонталь”: смерека, сосна, бук – “дерево”, Черемош, Бистриця – “вода”, гуцульська ватра – “вогонь”. Це читається, з одного боку, як мітопоетичний “код Гуцульщини”, з другого – як локальна модель просторової структури цілого всесвіту.

Композиція. Структура. Жанр

Фольклорно-етнографічна складова в тексті “Полонини” функціонує в кількох параметрах: мітологічному – як бартівський “міт сьогодні” (з прихованою конотацією міту класичного), семіологічному – як знакова система,

¹ Як мотто до скороченого видання “Полонини” письменник узяв цитату із “Законів” Платона, де Афінянин (у ньому вгадується однодумець автора) на підтвердження своїх міркувань про давнє “гірське плем’я верховинських пастухів”, яке збереглося від усвітнього потоку й не зачеплене цивілізацією, наводить (утім не зовсім коректно) рядки 110-115 з розділу IX “Одіссеї” Гомера.

² Сироїди – мітичні напівлюдські істоти в гуцульському фольклорі.

³ Це був Ростислав Єндик, український антрополог і літератор на еміграції.

метафоричному – як образ “міт Гуцульщини”. Є ще одна функція – поетологічна, тобто така, що в ній фольклорно-етнографічний компонент виступає художнім формотвірним чинником. Це наочно видно на прикладі композиції твору.

Слід зазначити, що маємо справу (мова зараз про першу книгу першої частини тетралогії) з нетривіальним випадком, який не підпадає під звичні для нас уявлення про композицію як певний – тією або тією мірою сталий – комплекс хрестоматійних засобів побудови твору. Відсутній, приміром, такий найважливіший елемент цього комплексу, як сюжет у традиційному розумінні цього терміна – з послідовністю подій і розгортанням дії; власне кажучи, самі події та сама дія перебувають тут не на прагматичному, а на асоціативному рівні й не вкладаються у класичну схему “зав’язка – конфлікт – кульмінація – розв’язка”. Чимось схожим на сюжет може видатися мотив Фоки Шумеїва, що виникає в першій книзі й далі переходить у лейтмотив, однак насправді це лише подоба сюжету, радше ланцюжок розрізнених епізодів з участю, часом навіть просто із присутністю, персонажа, чий образ подано методом опису, але не в розвитку. Оповідь становить собою мозаїку різножанрових одиниць-“повідомлень” – пейзажні замальовки, авторські рефлексії, історичні відступи, описи обрядів, звичаїв, убрання, картинки побуту, тексти пісень тощо, які цементуються (достоту умовно) етнографічним дискурсом, що, власне, виступає у функції своєрідного композиційного конструктору. Цементуються, зрозуміла річ, настільки, наскільки це взагалі можливо в мозаїці; втім це все ж можливо, мозаїка-бо – не хаос, у ній є своя міра і своя форма організованості.

Подібну картину спостерігаємо й у двох інших книгах першої частини – “Лісові люди” та “Історія свободи, або кінець опришкам”. Хоча в обох віхи життєвих долі центральних героїв (у другій це Олекса Довбуш, у третій – опришок Дмитрик із роду Василюків, так само реальний історичний персонаж) подані в подієвому контексті, проте все ж і цей контекст, і самі долі, стилізована манера викладу замкнені в легендарних рамцях, основою побудови тексту є не принцип сюжетної динаміки, а засіб зміни фольклорних матриць.

Зайва річ розводитися про те, чи добра, а чи погана подібна композиція, вона така, яка є, такі її особливості, вони відповідають авторському задуму та жанровій природі твору.

Тож про жанр.

У критиці, присвяченій “Полонині” та тетралогії в цілому, привертає увагу розкид жанрових означень. Називають і роман, і епопею, і сагу, й епічні роман та поему, фольклорний епос, і навіть просто “книгу”. Стало повторюється, як легко помітити, момент епічності, чим підкреслюються притаманні оповіді масштабність охоплення народного життя, мітогероїчна домінанта. Трапляються формулювання, які зближують тетралогію з Гомеровим епосом (“Гомер Гуцульщини”, “Гуцульська “Одіссея”).

На мою думку, найбільш адекватна жанровій реальності Вінцензового твору запропонована Г. Цбінденом паралель із “Калевалою”¹. Маю на увазі передовсім характерну як для тетралогії, так і для фінського епосу мозаїчну композицію, відсутність наскрізного сюжету. Подібно до Еліаса Льоннрота, збирача та обробника фінських рун, фактичного творця “Калевали” як цілісного епосу, Вінценз будує оповідь у вільній манері, спираючись не на причиново-наслідкові зв’язки, а на “логіку” фольклорного дискурсу та мітологічного мислення. В обох випадках є підстави говорити про жанр фольклорно-етнографічного епосу як

¹Швейцарський видавець і журналіст Ганс Цбінден (1893–1971), ім’я якого вже згадано вище, 1932-го року здійснив подорож у Карпати, після чого надрукував у журналі “Der kleine Bund” сімнадцять нарисів під спільною назвою “Подорож по гуцульській горах” (український переклад: “Наша батьківщина”. – 1938. – №1-12).

про метажанр, який синтезує множинність жанрових одиниць – таких, як міт, легенда, героїчне сказання, пісня, історичний (або позірно історичний) екскурс, опис обряду тощо. За всіх відмінностей між творами – генетичних, історичних, етнопоетичних, – саме композиція як важливий жанротвірний чинник становить собою очевидний момент зближення¹.

Якщо говорити про відмінності, то один із пунктів – авторське начало, практично відсутнє в “Калевалі” й широко представлене у Вінченза. Коментарі (поміж ними й полемічні) до фактів, подій і характеристик, додаткові відомості, лірична нота в описах природи – це важливі жанротвірні складові композиції. У деяких випадках роль цих компонентів виходить за рамки композиції, вони набирають значення структуротвірного чинника.

Структура і композиція, як відомо, поняття пов'язані між собою, проте далеко не тотожні. Різні вони як об'єкти розгляду, різні й ракурси цього розгляду: в першому випадку маємо справу з “твором”, у другому – з “текстом”. Композиція – це побудова, структура – це стосунки. Композиція є очевидною, реальною, структура прихована, віртуальна. Композиція – розташування об'єктів, структура – стосунки між ними, протистояння, опозиція, зіткнення.

У тетралогії першорядне семантичне значення належить виявленій через авторське начало бінарній опозиції “правда старовіку – нові часи”. Її означено вже в першому розділі “Полонини”, що має, згадаємо, підзаголовок “Правда старовіку”: серед строкатої фольклорно-етнографічної мозаїки, між побутовою картинкою та описом передріздвяного Святого вечора з колядою якомсь несподівано, немотивовано (ми пам'ятаємо, втім, що відсутність звичної мотивації в дусі композиції всього твору) “спливає” авторський відступ під заголовком “Нові часи”. Це розповідь про те, як у гуцульських горах виникли та з наростанням набрали розвитку промислові вирубки заповідних лісів, які зміни вони принесли в соціальні та виробничі стосунки. Гроші раніше мало цінувалися у традиційному гуцульському світі, тепер вони визначають устрій життя гуцула та його долю. В пошуках заробітку г'зда чимдалі частіше залишає свою г'ражду, вівчар – мирну тишу полонини, щоби стати лісорубом або керманичем сплавної дараби на гірській бистрині.

У “Полонині” цей мотив іще не дістає розвитку. Тут Вінценз виявляє своє ставлення до “нових часів” стримано, обмежуючись посиланням на нові гуцульські пісні, присвячені загибелі сплавника. Опозиція “старовік – нові часи” поки що залишається своєрідною заявкою, зародком масштабного задуму, реалізованого в другій частині тетралогії з промовистою назвою “Звада”, де опозиція перетворюється на макроструктурний сенсотвірний чинник. Загибель гуцулів на вирубках подано в мітологічному ключі – це своєрідна помста людям із боку знищеного ними пралісу, але за цією метафорою вгадується ще інше, реальне й актуальне тлумачення: і ліс, і люди – це жертви глобального конфлікту між “старим” і “новим” часами, і розгортається він на порубіжжі двох епох, двох цивілізацій, двох суспільно-економічних формацій. Структурний чинник, бінарна опозиція “старовік – нові часи” вносить в оповідь про близький Вінчензові традиційний гуцульський світ драматичну ноту, імпліцитний, однак уповні відчутний мотив “передчуття Атлантиди”. Фольклорно-етнографічна панорама втрачає найменші ознаки самодостатності, тепер вона постає в новому освітленні, розкривається в історіософську просторінь.

¹ Маємо в “Полонині” мотиви, що кореспондують зі скандинавськими сагами. Такою є легенда про пасіонарне плем'я велетнів, які в найдавніші часи “з'явилися тут (у Карпатах. – Ю. Б.) з-під вод чи з лона землі, покоління велетів-воїнів, борців світловолосих...”. Із цією легендою пов'язані роздуми письменника про походження гуцулів – очевидний відгомін норманської теорії.

Олекса Довбуш і Бааль Шем Тов. Та інші

Вінценз переповідає таку легендарну історію.

...Довбуш, зайшовши одного разу до кам'яної комори на Сокольській скелі, побачив зануреного в задумливість єврея. Це був Бааль Шем Тов, “великий пророк жидівський”, очільник хасидського братства. На окрики Довбуша він не озивався, і рознервований опришок уже “підніс топір уверх”. “І тоді святі очі, які пломеніли любов'ю до світу, таким сильним світлом вдарили в нього, що занесена рука зависла в повітрі. Він зрозумів, що зі святим чоловіком має справу, і, відступаючи, як присоромлений хлопчисько, шапку дукатів висипав йому на кам'яний стіл”. В етикеті опришків то був знак високої поваги. “Відтоді стале побратимство єднало ватажка з віщуном”.

Свій переказ Вінценз закінчує зауваженням: “Ніхто цього не розумів, досі ніхто не розуміє”, – зауваженням, треба сказати, несподіваним як для нього, воно-бо якщо й справедливе, то тільки не стосовно гуцулів, і, їй же право, Вінценз розумів це краще за будь-кого.

Бааль Шем Тов (“Добра людина, яка знає ім'я Бога”; справжнє ім'я – Ісраель бен Еліезер (1698 [?]-1760) був засновником хасидського руху в Карпатському краї. Легенда про побратимство Довбуша та Бааль Шем Това, яка зближує в народній пам'яті імена єврейського цадика та українського національного героя, багато про що промовляє, така легенда могла виникнути й набути поширення лише в атмосфері осібної поваги, яку рабі Бешт (так його скорочено, за першими літерами імені, називали) мав у гуцулів, вони вважали його спасенником, святою людиною¹.

Справа, слід завважити, не тільки в хасидах і не тільки в Бешті, питання стоїть ширше – назагал про добросусідські стосунки гуцулів та євреїв. І ще ширше (і глибше): про традицію толерантності, що склалася на Гуцульщині, цьому етнічному, релігійному, культурному пограниччі.

(Не без вагань й остороги вимовляю я це слово – толерантність...

Ледь-ледь увійшовши в нас до сучасного мовленнєвого вжитку, воно сливе відразу опинилося між молотом і ковадлом – стало модним брендом в устах деяких легковажних коментаторів і разом об'єктом праведного гніву наших північно-східних сусідів, невтомних войовників проти чужоземщини...

А слово ж не винне. Бусурманське походження не робить його більш чужим і менш прийнятним для вуха, ніж, скажімо, “нафта” (перськ.) і “газ” (нідерл.). Слово “толорантність” нічим не гірше й небезпечніше, ніж предковична “стерпність” (рос. “терпимость”), щоправда, у ньому більшою мірою акцентовано конотацію поваги до Іншого, розуміння Іншого, а не просто вимушеного примирення з ним).

Отож, усе-таки толорантність.

Вінценз, “дитина гуцульського краю”, виховався в цій традиції, всотав її та залишався вірним їй усе життя. Його толорантність була з юних літ сформована оточенням, поліетнічним та багатоликим світом Гуцульщини, де відмінності між ідентичностями, зберігаючись, не перетворювалися на нездоланні бар'єри. У своїй тетралогії він прагне відтворити цей світ і вже на самому початку, в першій книзі першої частини – “Полонини”, моделює його через містку, художньо адекватну метафору.

¹ Ізраїльський професор-фольклорист Ной Дов (до речі, уроджений у Коломиї) вказує на народну гуцульську легенду, в якій ідеться про передвизначеність зустрічі та побратимства Довбуша і Бааль Шем Това, які буцімто народилися під однією зіркою, та на широку присутність образу Довбуша в єврейському фольклорі. Про це пише також Л. Полякова, реконструюючи на базі багатого фактичного матеріалу мітичну біографію Довбуша в єврейській культурі (див: [14]).

У Гоголя такою метафорою-моделлю була панорама сорочинського ярмарку, в австрійця Леопольда фон Захер-Мазоха (в його “галицькому” циклі) – також ярмарок, у Коломиї. У Вінченза це картина весілля в Криворівні.

Фока Шумеїв, узявши на себе обов’язок запрошення гостей на весілля дочки дідича (це його особна місія на пам’ять про власну дочку, нещодавно померлу), малює картину майбутнього свята: “Будуть великі музики гуцульські з Жаб’я, з Ясенова і Голів. І будуть три музики циганські з Буковини і Мадярів. І жидівська для панів аж із Коломиї. Буде відправа і Служба Божа, будуть забави і комедії всякі, і такі вогні будуть у повітрі, як звізди або квіти світляні. Будуть священики з цілих гір і польські ксьондзи з Косова і самої Коломиї. Будуть панове зі Львова, з Відня, з Варшави, зі Слободи-Ропи¹, з Мадярів, з Англії і з Америки. І будуть жиди з цілих гір, сам рабин приїде з Косова. Будуть ґазди звідусіль, люди багаті і бідні... Кожна віра за старою правдою, відповідно мірі, кожна на своєму місці, як годиться у родині”.

Тут подано зріз пограниччя в чотирьох ракурсах: 1) “музичному”, за яким постає не тільки географічна та жанрова, а й етнокультурна різноманітність; 2) релігійному (священики, ксьондзи, рабини), 3) соціальному – елементи старосвітських патріархальних стосунків, які ще зберігаються в гуцульському соціумі (“за старою правдою”), та 4) соціопсихологічному, моральному (“як годиться у родині”).

Це, суттю, семантичне мотто до всієї тетралогії.

Спектр етнічних типів, що їх ми в ній надibuємо, широкий: українці, поляки, євреї, молдовани, угорці, вірмени, цигани, німці, австрійці, італійці, французи, англійці... Різною є міра репрезентативності того чи того типу, різне й авторське ставлення до кожного. За першою ознакою безальтернативно, відповідно до відпочаткового задуму, перше місце посідає українець, гуцул; таке ж саме однозначно позитивне ставлення до нього з боку автора, що не виключає, зрозуміла річ, характерологічних нюансів. Поляк трапляється значно рідше, і то, властиво, найчастіше не як етнічний тип, а просто як персонаж, авторську симпатію до котрого не акцентовано, ми лише вгадуємо її з тональності, з окремих штрихів і деталей, що їх навряд чи випадково наводить автор (побратимство Фоки Шумеїва зі Пшибиловським, участь шляхтича Осьвенцімського в опришківському русі).

У такому ж ракурсі, тобто не етнічному, а функціональному, зображені – тільки дзеркально щодо поляків – представники австрійської сторони, це, властиво, не австрійці як етнос (чи існує взагалі такий етнос?), це імперські посадовці, чиновники “мандраторії” – управління австрійського комісара, жандарми, жовніри, поміж якими можуть опинитися і рекрутовані до цісарського війська “сини родів ґаздівських”, але всі вони представники чужої гуцулам влади.

З австрійським чинником пов’язаний іще один, так само імперський, – російський. Серед “ґазд”, вівчарів, опришків поширюється чутка, що на Гуцульщину насувається “військо сироїдів”, яке йде від москалів на поміч цісарському війську. Певно, це відгомін-спогад про російсько-австрійсько-пруські поділи Польщі (“три чорні орли проти орла білого”) наприкінці XVIII ст., наслідком яких була втрата Польщею Галичини і включення її до складу Австрії. Текстуально віддаленим, але семантично явним опозитом мотиву ворожих гуцулам політичних сил виглядає епізод, де польський король у розмові з Довбушем (чи то історично реальній, а чи уявній – наразі це не має значення) висловлюється на тему “широких прав народу”. Маємо в ледь прихованому вигляді мотив польсько-австрійського протистояння. Виглядає, що й толерантність має свої межі...

¹Ропи – тут нафта. У Слободі Рунгурській, де народився Вінченз, було сімейне нафтовидобувне підприємство.

Осібне місце у створеній Вінцензом поліетнічній картині Гуцульщини належить євреям. Попри те, що в загальному складі населення регіону євреї посідали третє місце (близько 10 %), у тетралогії вони за репрезентативністю ідуть одразу слідом за українцями, перед поляками¹, причім у тональності, яка дає підстави говорити навіть не лише про толерантність автора, а про його виразні філосемітські симпатії. Дослідник питання (див.: [9]) означає три причини, що сприяли формуванню цих симпатій. По-перше, об'єктивна обставина – вельми значуща реальна роль єврейства в регіоні, насамперед у сфері економічних стосунків. По-друге, наявність, на думку письменника, спільних рис у світобаченні та віруваннях гуцулів та євреїв, зокрема хасидів. По-третє, моральне потрясіння, що його пережив Вінценз від трагедії євреїв у Другій світовій війні, і як наслідок – його підвищена увага до долі цього народу². До цього я додав би такі чинники, як виховання в родині Пшибиловських, традицією котрої було дружнє ставлення до українців і толерантне – до євреїв, шкільні друзі-євреї та, пізніше, співпраця з євреями, передовсім з адвокатами, у нафтовому бізнесі.

У Вінценза євреї зображені як хоча й самодостатня, значною мірою автономна, однак при цьому невід'ємна й органічна частина автохтонної спільноти, гуцульського світу. З одного боку, євреї, котрий має якесь “діло”, – людина для гуцула дуже потрібна, це, сказати би, його найближчий “банк”; щоправда, залежність од цього “банку” – нелегкий тягар, і гуцул часто-густо бурчить незадоволено, а то й гнівається: “жид робить з нами, що хоче”. Та все-таки у важку хвилину куди, окрім цього “банку”, податися ґазді по допомогу – так, аж ніяк не благодійну, але таку необхідну й невідкладну. З другого боку, далеко не кожний євреї – крамар, той ремісник, є такі, що вівці розводять або на землі працюють, цей – найближчий сусіда гуцула, зчаста приятель, природний та незмінний учасник усіх – буденних і святкових, пересічних і форс-мажорних – подій у його житті. Ось, наприклад, Етик, орендар віддаленої від села корчми під назвою “Чердак”, він і його родина живуть не прибутками від цієї корчми, а звичайною селянською працею, бо гості тут рідко бувають, а коли приходять, то не по горілку (її Етик не держить, хіба пиво, та й то лише на великі свята) і не по бринзу чи мамалигу (вони є в кожній хаті). Натомість у корчмі можна поспілкуватися, послухати, як Етик читає давню газету, що якимсь дивом потрапила в цю глушину, можна сховатися від зливи чи заметілі, переночувати, якщо затримався в дорозі, й за все це Етик гроші не візьме³. Ми знайомимося з корчмарем, коли він разом із родиною із “усім полонинським народом” збирається на весілля до Криворівні. На весіллі, як ми пам'ятаємо, буде знаменита, “із самої Коломиї”, єврейська музика – незмінна культурна складова гуцульського свята. Незабаром надійде й Різдво, колядники ходитимуть із хати в хату, не обминуть і євреїв, і ті, як завжди, щиро радітимуть таким гостям, вони “забували про свою серйозність, відкидали сумні і квасні міни, пили до старшого брата <...> по-християнськи раділи <...> всі разом плескали у долоні <...> просили ще тої чи тої коляди”. А на єврейське свято

¹ Утім, у деяких районах, передовсім у містах, євреї превалювали, у Стрії, приміром, наприкінці 30-х рр. вони складали понад 36 відсотків населення.

² До теми нацистського геноциду Вінценз повертається на еміграції, в есеїстиці 50-х років: “Жертва в Коломиї. Спогади про коломийських євреїв” та “Жертва” Стефанії Загорської” (український переклад у: журнал “І”. – 2009, № 58). Жанна Герш, яка знала Вінценза в цей період, згадувала в *Gazette de Lausanne* (1971, 20.02): “Його проймав безмежний розпач з приводу знищення [європейських] євреїв. Я ніколи не бачила, щоб він говорив про євреїв інакше, ніж зі сльозами на очах <...>.” (цит. за: [8]).

³ Відгомони історії про Етика та його корчму знаходимо в оповіданні “Лісовий жид” (журнал “І”, там само). Колишній плотар-керманіч Фунт зізнається, що прізвище Ротшильд йому мало що говорить, властиво, взагалі нічого, а от прізвище Микола Галамасюк – дуже багато, бо Галамасюк його близький приятель, ще й сусіда.

гуцули зазвичай приходили до Етика, і той серйозно та врочисто розповідав легенди про гірських євреїв, про хасидів і, звичайно, про Бааль Шем Това.

Чим могли зацікавити гуцула такі розповіді? Священних книг і таємних хасидських текстів він, звісно, не читав, про суть і подробиці хасидського вчення навряд знав. Зате гуцул добре знав те, що бачив поруч із собою, що спостерігав у повсякденному спілкуванні нехай не із самим рабином, так із його послідовниками, в хасидів гуцула приваблювали містичний дух, езотерична спрямованість ритуалів, різного роду психодуховних та психоделічних практик; як провісникові, ворожбитові, зцілителю Бештові вірили безумовно. Релігійний пантеїзм хасидів ініціював відмову від ортодоксального аскетизму, молитовний екстаз – незрідка на межі одержимості – тлумачився як “радісне осяяння” і химерним чином поєднувався з оптимістичним сприйняттям життя, відчуттям його повноти й “смаку”.

Ці риси певною мірою корелювали з такими особливостями світовідчуття гуцула, як пантеїстичне, містично забарвлене сприйняття природного довкілля, мітологізм мислення, віра в потойбічні сили, у добрих і злих духів. Релігійна свідомість гуцула синкретична, християнські образи та постулати, до того ж зчаста трансформовані в дусі народних традицій та фольклорної мітології, поєднані з дохристиянськими уявленнями, що надавало духовному світові гуцула універсальних рис; це обумовлювало, як ми бачимо у випадку з хасидами, його (гуцула) терпимість і відкритість до інших символічних систем, до усвідомлення “іншості” як принципу свого життєбудування.

Означені риси складають основу такого соціопсихологічного, морального, поведінкового феномену, як притаманна гуцульській ментальності та гуцульському світові загалом толерантність, що є маркером і знаком його пограничності. У цьому світі природні – як генетичні, так і ті, що встановилися протягом віків, – межі поміж етносами й людьми, поміж колективними та індивідуальними ідентичностями зберігаються та оберігаються, але це лінії відмінностей, а не розмежування, або, в кожному разі, не неунікного розмежування. “Осібні” та неповторні духовні світи існують поруч, спілкуються, взаємодіють і тим збагачують себе, збагачують одне одного.

Вінцензові – за його природою, вихованням, долею – близький цей світ. Поляк аристократичного роду з глибоким європейським корінням, він цінує та оберігає свій живий зв’язок із гуцульською землею та її людьми, відчувається своїм на високій полонині, серед вівчарів. Інтелектуал, ерудит і поліглот, він пам’ятає напучування няні-гуцулки, плекає в дитинстві засвоєну “людську” мову – українську (в гуцульському діалектному варіанті), включає її, поряд із польською, до своєї творчої палітри. Вихований у римо-католицькій традиції з її строгою духовною та канонічною дисципліною, він не інфікований конфесійною замкненістю, спілкується і приятелює з вірними та служителями церкви східного обряду – греко-католицької, одним зі своїх творів (“Відлуння з Чердака”) вшановує пам’ять предстоятеля цієї церкви Андрія Шептицького, сприяє беатифікації митрополита.

Перед нами – “людина пограниччя”.

P. S.

Щойно після завершення харківської дискусії про Мілоша та проблему прикордоння (її згадувалося на початку цієї статті) на офіційному сайті Харківського історико-філологічного товариства був розміщений допис професора Ігоря Михайлина під назвою “Ми всі – люди порубіжжя” (<http://hi-phi.org.ua/novyny/igor-mykhaylyn-my-vsi-lyudy-porubizhzhya>). Це текст невідомого виступу автора на дискусії з короткими завагами щодо процедурних питань. Інтерес становлять не останні, а критика

І. Михайлиним дискусії в цілому, її напрямку та змісту. Коротко сказавши, на його думку, обраний ракурс дискусії був відпочатково “хибним”: організатори виходили з того, що “порубіжжя справді міститься на рубежах і кордонах”, тоді як нині, в умовах глобалізації, воно “перетворилося в універсальну модель людського життя”. Стосовно ж, конкретно, України проблема порубіжжя міцно пов’язана з колоніальним минулим і постколоніальним сучасним станом країни, організатори ж і, слідом, учасники дискусії цей аспект обминули.

Як поставитися до цієї критики? Відповідь не є однозначною.

Гадаю, що висновок про “хибний підхід” надто категоричний і безпідставний. Організатори дискусії обрали для обговорення аспект культурологічний та літературно-історичний, цей підхід цілком правомірний, він відбиває прагнення гуманітарної думки до більш поглибленого, діалектичного аналізу явищ і процесів у всій їхній складності.

Разом із тим уважаю доречними та своєчасними міркування І. Михайлина про необхідність розглядати проблему пограниччя (автор віддає перевагу терміну “порубіжжя”) в широкому плані, в актуальних контекстах – гео- та соціополітичному, соціопсихологічному, націологічному. Під цим оглядом можна пошкодувати, що ці міркування не пролунали на дискусії, вони внесли б у неї вкрай важливі акценти й тим означили б орієнтації на подальшу, поглиблену наукову розробку проблеми пограниччя / порубіжжя.

А така розробка, я переконаний, на часі.

P. P. S.

Нагадаю тему харківської дискусії: “Пограниччя – зона великих єресей?”. Це трохи змінена назва фундаментальної монографії польського поета й літературознавця Єжи Фіцовського “Регіони великої єресі та околиці”, присвяченої Бруно Шульцові – видатному польському письменнику світового визнання. Шульц від народження до смерті (він загинув у рідному Дрогобичі 1942 року від руки гестапівця) був пов’язаний із Галичиною, його творчість стала знаковим явищем австро-угорсько-польсько-українсько-єврейського пограниччя з усіма “дивними зближеннями”, історичними зсувами та парадоксами, притаманними цьому регіону.

(Тільки один приклад. За свій недовгий вік – 50 років – Шульц устиг побувати мешканцем кількох держав і державних утворень. Це були: Австро-Угорщина; Польща; недовговічна ЗУНР; по суті, віртуальна Західна область УНР; УССР, тобто ССРСР; нарешті підпорядкований Третьому Райху так званий *Distrikt Galizien*... І все це – практично не покидаючи Галичини, рідного Дрогобича).

Під оглядом “галицького чинника” доробок Бруно Шульца корелює з розглянутими вище творами Леопольда фон Захер-Мазоха та Станіслава Вінценза, і це, зізнаюся, видалося було достатньою підставою для об’єднання всіх трьох в одному “триптиху”. Проте пильніший аналіз питання змушує скорегувати цей задум. Так, кореляція не викликає сумнівів, однак її обсяг обмежений, поряд із нею очевидними є відмінності, і то вельми суттєві. Вони стосуються передовсім образу (мотиву, теми) Галичини. У Захер-Мазоха та Вінценза цей образ постає в реальних абрисах, в “одязі” ландшафтних, фольклорних, етнографічних, почасти й мовних ознак. Цього немає в Шульца, що не означимо ні як мінус, ані як плюс, тут інше – від початку різні ракурси. Галичина в Шульца радше вгадується, ніж присутня, або, так скажу, вона присутня в прихованому вигляді, це не “текст”, а затаєний у глибинах метафорики та мітології претекст – у сенсі передування. Шульців Дрогобич не схожий ні на Коломию Захер-Мазоха, ні на Криворівню Вінценза, він зіставний із Прагою Кафки, Дубліном Джойса, Вітебськом Шагала. Подібно як “вулиця Крокодилів” з однойменної новели – це не ярмарок у Коломії та навіть не дрогобичка Стрийська вулиця, попри впізнавані поверхові її ознаки; це фантазмагорична метафора потворностей провінційно-міщанської “цивілізації добробуту”. Ключовий концепт пограниччя в Шульца не замкнений у регіональні етнокультурні, поготів геополітичні, рамці, він виходить на рівень соціально-філософський, мітологічний, у сферу нетривіальних уявлень про час

і простір, про буденне та ірреальне, вірогідне й абсурдне, про “єресі” людської психіки та поведінки – уявлень, суголосних новим культурним течіям його доби. Тож творчість Бруно Шульца й відповідно її аналіз уводяться до контексту, ширшого за “карпатський вузол” (хоча жодною мірою не виключаються з нього), а саме – до контексту європейського модернізму як у його центрально-східній версії (Станіслав Пишибшевський, Роберт Музіль, Франц Кафка, Станіслав Ігнаці Віткевич [Віткацій], Герман Брох, Вітольд Гомбрович), так і у всеєвропейському засягу (Марсель Пруст, Джеймс Джойс).

Це вже інша тема, вона потребує спеціального розгляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильчук М. З вірою в силу духу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gig.if.ua/898/>
2. Вінценз С. На високій полонині // *Жовтень*. – 1969. – №7.
3. Вінценз С. На високій полонині. Пер. Т. Прохаська. – Івано-Франківськ, 2011.
4. Єндик Р. Станіслав Вінценз – співець Гуцульщини // *Наукові записки Українського технічно-господарського інституту*. – Мюнхен, 1971. – Т. XXIII.
5. Комафинець О. Діалоги продовжуються... // *Дзвін*. – 1999. – №2.
6. Мілош Ч. Велике князівство літератури. Вибрані есеї. – К., 2011.
7. Олдаковська-Куфель М. Станіслав Вінценз: письменник, гуманіст, речник зближення народів. Біографія / Пер. О. Герасима. – Чернівці, 2012.
8. Павлишин А. Гомер гуцульського універсуму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/962>
9. Пилитейко І. Гуцульсько-єврейські відносини в епопеї Станіслава Вінценза “На високій полонині” // *Вінцензіана*. Статті, листи, фрагменти творів. За редакцією Миколи Васильчука. – Коломия, 2008.
10. Погребенник В. Десакралізація идеологеми “золотого сентября” 1939 г. в “Диалогах с Советами” Станіслава Вінценза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/libs/stattya/3797-desakralizatsija-ideologemi-zolotogo-veresnja-1939-r-u-dialogah-iz-sovetami-stanislava-vintsenza.html>
11. Погребенник В. Іван Франко та Станіслав Вінценз: “гуцульські зустрічі” життєтворчості // *Вінцензіана*. Статті, листи, фрагменти творів / За редакцією Миколи Васильчука. – Коломия, 2008.
12. Погребенник В. Фольклоризм тетралогії Станіслава Вінценза “На високій полонині” в контексті української прози про Гуцульщину // *Там само*.
13. Полек В. Калевала Гуцулів // *Там само*.
14. Полякова А. Когда горы сходятся [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://madan.org.il/node/673>

Отримано 15 вересня 2014 р.

м. Москва, Росія

